
П. Сусак,
кандидат філософських наук,
доцент Прикарпатського державного університету ім. В. Стефаника;
А. Пугач,
студентка Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ДУХ ЧАСУ В УКРАЇНСЬКОМУ ВИМІРІ

Українське суспільство перебуває нині в стані трансформації від комуністичного тоталітаризму в усіх сферах життя до демократичної правової держави, громадянського суспільства і приватної власності в економіці. Можна вважати, що ми перебуваємо на межі двох історичних епох. Новий досвід розбудови національної демократичної держави вимагає нового його осмислення. З огляду на це перед філософськими науками постали завдання глибокого осмислення духу часу як соціокультурного феномена, що є складовим чинником цивілізаційного процесу і який має специфічні етнокультурні риси.

Проблема духу часу не є принципово новим явищем для філософської думки. Проте в сучасних умовах життєдіяльності українського суспільства вона репрезентує ту специфічну рису, котра йому притаманна. На тлі панування аморальності в економіці та політиці, фетишизації жадоби до збагачення будь-якою ціною, поширення негативних настроїв у суспільстві до влади і політики відчутне ставлення до проблем духовності як до другорядних, не затребуваних факторів людської буттєвості. Економічні і політичні кризи, що періодично виникають в Україні, супроводжуються духовною кризою, яка загрожує національній безпеці. Тому проблема дослідження духу часу, змісту моральних цінностей в ньому завжди актуальна і має велике соціально-практичне значення. В українському вимірі її нагальність значною мірою зумовлена тим, що без духовної соборності не може бути громадянського суспільства.

Незважаючи на наявність багатьох соціологічних і філософських досліджень, у вітчизняній науковій думці проблема духу часу і, особливо, духовна соборність українського суспільства лишаються з'ясованими однобічно, переважно крізь призму предмету психології та соціології. Отож, предметом нашого наукового соціально-філософського аналізу є дух часу, такий, яким він постає в українському суспільстві. Об'єктом – його структура і функції. Теоретичною основою дослідження є праці Гегеля, Лосського, Франка, інших мислителів, які дотримувалися думки, що: 1) діяльно-творчі сили суспільства зосереджені в його духу, в силі волі, що їх слід пов'язувати з матеріальними засобами діяльності; 2) духовні сили суспільства біологічно не успадковуються, а формуються в процесі життєдіяльності в певному соціокультурному середовищі, яке містить у собі оречевлений дух.

Якщо розглянути наукову традицію в осмисленні такого соціокультурного феномена, як дух (а не ідеологічну течію), можна однозначно стверджувати, що Гегель зробив вагомий внесок у розвиток концепції “духу часу”. Він дав розгорнуту характеристику історичного становлення духу і виокремив стадії його розвитку: 1) суб'єктивну, якій притаманні такі форми – антропологія, феноменологія та психологія; 2) об'єктивну – у формі права, моралі і звичаїв; 3) абсолютну – у формі мистецтва, релігії, філософії [2, 84]. Незважаючи на ідеалістичне тлумачення духу часу, гегельська концепція була вагомим внеском у науку про це явище. Філософською основою її є діалектичне розуміння суспільства як історичного суб'єкта, що саморозвивається, наділений свідомістю та активною волею. Отже, важливим для духу часу є його активно діюча свідома воля. Потрібно глибоко і всебічно дослідити стан духу українського суспільства. Це сприятиме розумінню тих процесів та їх складових, які є чинними і мають бути пізнаними. Виявлення дослідниками такого феномена, як “дух часу” в українському суспільстві, зумовлюється потребою формування духовної соборності нації та становлення громадянського суспільства.

Значна частина людей, переживаючи минуле як справжнє життя, шкодує за розпадом СРСР, а сьогодення вважає химерним, злиденним, невизначеним. В.Тарасенко в цьому контексті пише, що “копіювальний експеримент перервав лінію розвитку України у ХХ ст., знесилив досягнуте нею підґрунтя життєдіяльності”, внаслідок чого “виникла розпливчата, “розмита”, паралельна (віртуальна) реальність без однозначно точних соціальних координат теперішнього і майбутнього” [9, 178–179].

Отже, актуальність дослідження духу часу в українському вимірі значною мірою зумовлена ще однією, суто практичною обставиною. А саме – тим, що особливості українського національного духу визначаються наполегливим пошуком людиною себе в геополітичному просторі і способом життєдіяльності, завдяки якому вона здатна самоствердитися та зміцнити свій статус у часі. У чому ж полягає своєрідність духу часу сучасного українського суспільства? Передусім його детермінували історичні, етнокультурні та релігійні фактори. Серед них слід вирізнити створену козацьким визвольним рухом Запорізьку Січ, яка згодом завершилася формуванням Козацької держави. Роль козацтва у формуванні українського національного духу була і є настільки великою, а зв'язки з сучасністю настільки міцними, що можна стверджувати про існування в сучасному українському суспільстві “козацького духу”. Як вважає А.Пономарьов, від “козацтва починаються витoki української нації”, “козацький дух українства втілений у самоназві козак” [3, 124–125]. Найвища цінність козацького духу українців полягає в тому, що він сформувався загальнонаціональною боротьбою за незалежність, за свободу і віру, що його зміст наскрізь

пронизаний ідеєю вільності громадян, демократизмом політичного життя. Вільнолюбство і демократизм сформували органічну частину козацького духу. Проте зазначимо, що його цільність протягом історії зазнавала певного роздвоєння.

Адже на духовному житті козацької спільноти позначився геополітичний фактор. Ставши соціальною силою боротьби проти волі короля Речі Посполитої та уніатської церкви, козацький рух низів був прихильний до Російської держави, а частина козацької старшини симпатизувала західноєвропейським країнам і прагнула укласти з ними політичні угоди. Це була рання форма роздвоєння українського національного духу, в якій започаткувались різновекторні вольові устремління. Про вплив російської державної політики на формування проросійського українського духу протягом майже трьох століть написано чимало наукових праць [4, 5, 6]. Під впливом російської держави частина козацької верстви вважала, що головним завданням русифікованого козацтва є захист її кордонів, політичних інтересів та православної церкви Московського патріархату. Саме ця думка є основою козацького духу тієї частини сучасного українського суспільства, яка ревно захищає проросійські соціальні сили. Ця тенденція виявляється в загостренні боротьби між політичними силами, налаштованими на вступ України до НАТО і твросоюзу, та тими, що обстоюють свою причетність до московського політичного фактора.

Духові європейського часу цілком відповідає національно-патріотичний дух спільнот Західного регіону України та переважної більшості її центральних областей. Таке розрізнення духу часу в українському суспільстві висуває вимогу наукового пояснення всіх, в тому числі потаємних і незрозумілих мотивів, громадянських і політичних позицій, які гальмують формування духовної соборності. Значна частина проблем українського державотворення засвідчує двоїстість геополітичної орієнтації духу часу нашої спільноти. Остання обставина дуже важлива. Адже поза врахуванням того духовного напрямку, в якому розвиваються регіональні спільноти, неможливо формувати внутрішню і зовнішню політику держави. Роздвоєння духу часу українського суспільства, найпомітніше під час виборчих кампаній, не має затушковувати головного – ролі держави та громадських організацій у формуванні духовної соборності. Потрібно мати духовну громадянську й політичну еліту, якій властиві національно-державницький і громадянський патріотизм, високий рівень моральності. Адже українське суспільство і держава нині перебувають у стадії творчого становлення.

Сьогодні життя переважної більшості українського суспільства сповнене турботами про майбутнє. Це доводять соціологічні дослідження. Так, моніторинг соціальних змін українського суспільства за 1994–2004 рр., проведений Інститутом соціології НАН України, засвідчив, що більшість опитаних упродовж десяти років не задоволені своїм становищем у суспільстві. У 1994 р. таких було 62,4%, у 1997 – 71,8%, у 1998 – 77,5%, у 2000 – 69,4%, у 2004 – 58,2% [1, 611]. Фігурально висловлюючись, більшість українців не стільки живе, скільки переживає труднощі та долає їх. Віра в соціалізм, яка живила дух суспільства, зруйнована і не змінена ніякою іншою позитивною вірою в майбутнє.

Свого часу С. Франк писав: “Ми живемо в епоху глибокої зневіри, скепсису, духовного розчарування і охолодження. Ми не знаємо, чому маємо служити, до чого прагнути і чому віддавати свої сили. Власне, таке поєднання духовної зневіри з бурхливістю стихійного історичного руху становить характерний трагізм нашої епохи” [7, 17].

Парадоксальність духу часу українського суспільства полягає в тому, що більшість громадян не довіряють Верховній Раді, уряду, Президенту, місцевим органам влади і політичним партіям [1, 602–605]. За таких умов проєкція свого майбутнього є невизначеною, людина не має чіткого розуміння застосування своїх здібностей, а також не має й сподівань. Вона сприймає наш час як світ втрачених, нереалізованих можливостей. Непевне теперішнє і майбутнє формують дух зневіри, який наповнює її тривогою і пошуком випадкових засобів для добування грошей, а не для їх заробляння працею. Творча діяльність духу часу опосередковується реальними умовами і наявними засобами відкриття можливого і перетворення його в дійсність. Ю. Саєнко на основі соціологічних досліджень рівня та якості життя дійшов висновку, що “67% дорослих людей України вважають себе “нижче середнього щабля” за шкалою рівня добробуту” [8, 347–348].

Сьогодні в українському суспільстві панують дві негативні тенденції, які завдають шкоди його духовній соборності, – надмірна турбота олігархічно-корпоративних кіл про успіх і владу та оцінювання конкурентів не як суперників, а як ворогів, яких потрібно знищити. Наша соціокультура є першою в історії українського народу тотально криміналізованою. Фахівці в галузі вивчення рівня корумпованості суспільства дійшли висновку, що за цим критерієм Україна посідає одне з перших місць у світі. Розлад у душах людей, так само як і розлад у політиці та економіці, є певною мірою наслідком непередуманої адаптації нашого пострадянського суспільства до тих стандартів, що їх набули європейські країни упродовж ХХ ст.

Останні п'ятнадцять років життя українського суспільства характеризуються посиленням духовної напруженості, спричиненої спочатку оптимістично-радісним сподіванням, а згодом – розпачем. Можливою причиною цього духу часу є те, що ідея державної незалежності України у світоглядній структурі національно-патріотичних соціальних верств вибудовувалася аргументацією висновків, які не були продуктом глибокого осмислення дійсності, а ґрунтувалися на суб'єктивних прагненнях до політичної свободи від комуністичного тоталітаризму.

Проголошення національної незалежності України у 1991 р. сприяло посиленню демократичних та соціально-економічних цінностей західноєвропейської цивілізації у свідомості її народу. Саме в цей період в нашій країні вперше з'являється таке, суто оптимістично-радісне, яскраво виражене

світovidчуття, засвідчене у громадянському волевиявленні на референдумі про державну незалежність. Українське суспільство, лишаючись у полоні соціалістичної самосвідомості, високо ставить свою незалежність від Москви і КПРС, спираючись на демократичний авторитет європейських країн та їхній високий рівень життя, сповнене думкою про те, що воно дуже швидко в часі досягне таких самих результатів. Нові умови породили духовний настрій, в якому переважали відірвані від реальності мрії. Після проголошення державного суверенітету європейська спрямованість українського національного духу збагачувалася обнадійливими мотивами миттєвого досягнення високого рівня життя. І хоча оптимістично-обнадійливий настрій української спільноти мав свої мотиви, в ньому ще була життєздатною сила емоційного єднання з Москвою. Двоакість емоційно-спрямовуючого вираження українського національного духу лежить на багатьох відрізках історії боротьби за незалежність. Вона виражала спільну волю до єднання з Москвою на Сході України та з країнами Західної Європи – на Заході.

Різні епохи українського націогенезу суворо і жорстко формували різноспрямовані прагнення до політичного союзу зі своїми сусідами. Західна частина українського суспільства упродовж XX ст. була завжди надзвичайно активною у боротьбі за державну незалежність від Росії. Східна й південна – залишилися залежними від Росії внаслідок домінуючого впливу соціокультури, осердям якої завжди були російська мова, російські традиції і вірування.

У духовному світі проросійської соціокультурної спільноти мотив єднання з Москвою перебуває в нероздільній єдності з релігійними віруваннями і традиціями Православної церкви Московського патріархату. Цей мотив глибоко захоплює дух російськомовної спільноти тому, що в ньому живе повсякденна самоідентичність, композиційно тісно пов'язана з Росією. Дух західноукраїнської спільноти і значною мірою – Центрального регіону, навпаки, містить залишки напруженої боротьби проти Московської держави, яка організувала голодомор, масові репресії під час колективізації та утвердження комуністичного режиму на Заході України. Істотною рисою українського національно-патріотичного духу соціуму Західного регіону є вираженням високої героїки, що втілювалася в боротьбі УПА проти радянської влади. Отже, двоїстість ідейно-політичних засад українського національного духу закладена у світогляді, міцно пов'язаного з життям людей у XX ст.

Специфіка умов становлення української національної державності, її економіки та політики сприяла залишенню в духовній структурі українського суспільства тих елементів суспільної свідомості, які детермінують тяжіння Сходу і Півдня до Росії, а Заходу і Центру – до західноєвропейських демократичних цінностей.

Глибина і сила духу часу будь-якого суспільства в єдності з його творчими здібностями є неодмінною передумовою його саморозвитку. Соціокультура в її функціональному змісті є опредмеченою формою духу часу. Засвоюючи цю культуру, людина засвоює втілені в ній духовні цінності, намагається бути їх носієм та жити спільним духовним життям з іншими людьми.

Моральність, яка є одним із найвагоміших компонентів духу часу, визначає міру добродійності духовної сили суспільств і окремої особи. Ю.Симон у цьому контексті вирізняє дві найвагоміші складові духу часу суспільства – мораль і релігію [10, 159]. С.Франк зауважує, що соборність суспільства міцно пов'язана з внутрішнім сутнісно-моральним життям. “Жива моральна свідомість органічна, що йде з глибин безпосереднього духовного життя, формує ідею-силу (за термінологією Фульє), істотно відрізняється своєю життєвою реальністю від суто теоретичної ідеї, ідеї-думки” [7, 101].

Суспільна практика показує, що найбільш ефективно утверджуються права громадянина, людини там, де пристрасть до свободи пов'язана з моральним почуттям обов'язку і відповідальності, там, де дух свободи сповнений поваги до особи, її гідності та прихильності до правового порядку. У засобах масової інформації, в публічних дискурсах політиків можна почути багато нарікань на те, що українська влада формується з корпоративних бізнесових груп та кримінально-олігархічних кланів, що вона маніпулює свідомістю виборців й мало враховує їхні інтереси та потреби. Ці міркування не знімають питання про необхідність духовного соборування українського суспільства та формування громадянської духовності. Особливістю духовного ставлення людини до світу є те, що при цьому світ постає не об'єктом споглядання, тобто його недоторканністю, а в своїй людській, гуманістично-моральній якості, тобто одухотворений, в якому панують гармонія і правда. У сучасному періоді розвитку українського суспільства вимальовується нова духовна парадигма, пов'язана з ідеями демократії, громадянського суспільства, ринкової соціально орієнтованої економіки. В цих ідеях закладено можливості моделювання процесу самотворення громадянського суспільства без набутих за радянських часів “ізмів” (націоналізм, комунізм, інтернаціоналізм, атеїзм та ін.).

Ідея розбудови громадянського суспільства – канону європейської цивілізації, зразка досконалої для сучасної доби соціокультурної дійсності – має набрати сили традиції. На базі цієї парадигми слід розвивати право, державу, економіку, духовність. Інакше кажучи, замість феноменологічного політичного дискурсу про роль минулих “ізмів”, що породжують духовний розбрат у суспільстві, слід зосередити суспільну увагу, розум, почуття, волю на реальних проблемах, які постають під час розбудови демократичної правової держави, громадянського суспільства і ринкової соціально орієнтованої економіки.

Парадигма громадянського суспільства спирається на певну універсалізацію світоглядних уявлень, переконань та динаміку суспільних настроїв, почуттів, переживань, здатних сформувати єдиний для суспільства смисл життя та віру в його благодатну дієвість. У цьому контексті С.Франк пише, що “віра в смисл життя знаходиться через співучасть у великій спільній справі” [7, 158].

Формуванню духовної соборності українського суспільства заважають негативні суспільні настрої. Як пише сучасний французький мислитель П'єр Тейяр де Шарден, знесилені, втомлені, боязливі і песимістично налаштовані люди не можуть здобути для себе свободу. Лише натхненні, ті, що вірять в краще життя, в моральність, не схиляються перед регресом, а сприяють прогресивному розвитку, дбають про свою незалежність і водночас турбуються про інших, ставляться до них з братерською любов'ю, здатні поліпшити світ [11, 158].

Поняття "дух часу" надто загальне і абстрактне. Воно відображає найвищі досягнення розуму, мислення, свідомості і соціальних почуттів суспільства певної історичної епохи, її домінуючі умонастрої. Дух часу дає узагальнений, сконцентрований образ певного часу, цілісно виражений умонастрої певної спільноти. "За раціоналістичним тлумаченням, визначальним аспектом духу, – пише О.Бандура, – вважається мислення, свідомість, а за іраціоналістичним – позамисленневі процеси: воля, почуття, інтуїція, уявлення тощо. Найважливішими складниками духу є імперативи, поведінка, що випливають з уявлень. Імперативи становлять ядро духу, найважливішу його частину" [12, 240].

Типовою парадигмою раціоналістичного тлумачення духу часу в сучасній соціальній філософії є форма, що втілюється в істині. А.Швейцер, доводячи, що "дух істини сильніший, ніж сили обставин" [13, 348], стверджує, що людина творить свою долю за допомогою розумового і духовного розвитку. Водночас він зауважує, що духовні трагедії породжуються обмеженням мисленням та втратою ідеалів. Істина, дух і мораль формують оптимістичну волю і надію [13, 349]. І, нарешті, дух не існує без моральності, в якій широсердечність посідає домінуючу роль. "Широсердечність – це фундамент духовного життя" [13, 332].

По-перше, специфіка духу часу є продуктом усієї історії духовної культури людства, а не її окремих періодів, які звичайно впливають на його стан; по-друге, кожна епоха віддає пріоритет духовній діяльності, що концентрується навколо нагальних проблем суспільного життя. Правлячі сили українського суспільства надають цілком очевидну перевагу владі, яка, на жаль, має міцні зв'язки з бізнесом, особливо – з тіньовою економікою. Всі структури і політичні партії, які борються за владу, а також їхні корпоративні організації вбачають сьогодні свою силу не так у духовних цінностях гуманістичних демократичних ідей, як у досягненні вищих ешелонів влади і багатства. Перефразовуючи тезу А.Швейцера: "З духом нашого часу я перебуваю в повному розладі", – можна сказати, що українська влада та політичні сили, які її формують, перебувають у розладі з суспільством.

Українське суспільство втомилася від реформ і обіцянок, не спроможне до самовизначення, а тому й не може зосередити свої духовні сили, щоб самоутвердитися у владній функції, згідно з чинною конституційною нормою. Значна частина громадян України добровільно відмовляє собі у праві бути активними в політиці і громадському житті, щоб поставити під свій контроль діяльність усіх владних ланок по горизонталі і вертикалі. Цей стан, за концепцією А.Швейцера, можна назвати "проголошенням духовного банкрутства" [13, 331].

Здатність суспільства усвідомлювати себе, свою життєдіяльність та формувати ідеали майбутнього з відповідним умонастроєм, у контексті історичного розвитку людства формує його духовну суб'єктивність. Отже, суспільне відчуття соціокультурного простору насправді є складною рефлексією, механізмом якої утворюється раціональним мисленням, соціальними почуттями, вірою в краще майбутнє та напруженістю спільної волі у практичному житті. Завдяки цьому суспільні форми свідомості, адекватні їм переживання та суспільний умонастрої здатні бути показниками рівня розвитку духу часу. Як вважає А.Швейцер, "дух часу може радіти", а отже, й мати відповідно негативний емоційно потенціал, тобто сумувати, бідувати, поневірятися, бідкатися і т.д. [13, 329]. Розірваний, спустошений дух часу українського суспільства, якщо його й надалі живити ідеями розбрату за ознаками мови, релігії, соціокультури, регіональних звичаїв, політичних симпатій і уподобань, ніколи не відродиться в духовну солідарну суб'єктивність. Фундаментальні ідеї цивілізації – демократія і громадянське суспільство, соціально орієнтована ринкова економіка, права і свободи – мають своїм змістом змінити український дух, соборувати його, активізувати громадянську волю і почуття моральної відповідальності за все, що коїться в державі, економіці, соціокультурі. Живим духом часу суспільство володіє лише тоді, коли відчуває нагальну потребу долучитися до цивілізованих країн світу, до духу історичного часу.

Дух часу – екзистенційна сутність суспільства, яке, хоча і йде своїм національним курсом, тісно пов'язане з домінуючими тенденціями розвитку світової та, зокрема, європейської цивілізації. Щоб виробити соборний дух нинішнього часу, українське суспільство через внутрішню логіку змін має дійти до усвідомлення своєї глибокої історичної і соціокультурної ідентичності.

ЛІТЕРАТУРА

- Українське суспільство 1994–2004. Моніторинг соціальних змін. Національна академія наук України. Інститут соціології. – К., 2004.
- Гегель Г.В.Ф.* Философская энциклопедия. – М., 1962. – Т. 2.
- Пономарьов А.* Українська етнографія. Курс лекцій. – К., 1994.
- Наливайко Д.С.* Відгомін боротьби українських козаків з шляхетно-католицькою експансією наприкінці XVI і в першій половині XVII ст. у Західній Європі // Середні віки на Україні. – 1971. – 1.
- Кашуба М.В.* З історії боротьби проти унії XVII–XVIII ст. – К., 1976.

- Ничик В.М.** Из истории отечественной философской мысли на Украине на рубеже XVII–XVIII вв. – К., 1982.
- Франк С.Л.** Духовные основы общества. – М., 1992.
- Сасенко Ю.** Рівень та якість життя // Українське суспільство 1994–2004. Моніторинг соціальних змін. – К., 2004.
- Тарасенко В., Іваненко Д.** Соціальна ідентифікація українського суспільства // Суспільна трансформація: концептуалізація, тенденції, український досвід. – К., 2004.
- Філософія права. – К., 2000.
- Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности. – М., 1990.
- Бандура О.О.** Релігія і право як форми духу // Філософія права. – К., 2000.
- Швейцер А.** Благоговение перед жизнью как основа этики миро- и жизнеутверждения // Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности. – М., 1990.